

Vrijheid Verschijnt en Verdwijnt

Vrijheid als een teer plantje, een sneeuwkllokje dat verschijnt en verdwijnt. Zo'n vergelijking klinkt vreemd want vrijheid is er gewoon, gegarandeerd ons leven lang. De reactie van de regeringen op het Coronavirus met een pandemie van angst en terreur van de publieke opinie, plaatst onze vrijheid in een achtergestelde positie. Angst blijkt besmettelijker te zijn dan het virus en ineens blijkt er moed en voorzichtigheid nodig om vrijheid en vrije keuze te behouden. Vooral de moed voor behoud van individuele vrijheid is actueel om daarmee tegen de opschorting van wetten door de staat en de opgehitste publieke opinie in te gaan.

De terreur van de publieke opinie maakt alle intellectuelen, vrijdenkers, rechters, wetenschappers, journalisten, *gutmenschen* verdacht en de reactie van de verongelijken zal gewelddadiger zijn dan we ons nu met 75 jaar vrede en welvaart kunnen voorstellen. De banaliteit van het kwaad vernietigt de persoonlijke vrijheden en het fatsoenlijk omgaan in het samen leven in pluraliteit.

De moed om voor je vrijheid op te komen roept bij mij de vraag op waar de wens tot vrijheid bij de mens vandaan komt. Is het ingebakken in het karakter van de mens, net als goedheid, jaloezie, begeerte, angst, liefde, destructie, vreugde en verdriet angst of is het aangeleerd?

Mijn essays van ruim tien jaar geleden waren gewijd aan deugden, aan armoede, wilskracht en slachtofferschap, maar niet aan vrijheid. Natuurlijk kwamen de beschouwingen over de vrije wil in de buurt, maar goed overdacht had ik het begrip vrijheid niet. Wel begon ik met het verhaal van de Grootinquisiteur, waarin Dostovjeski stelt dat de mens hunkert naar geborgenheid en daarom niet geschikt is voor de verantwoordelijkheid die bij vrijheid hoort.

Broer Ivan vertelt in De gebroeders Karamazov de legende van de Grootinquisiteur als zijn visie op het christendom. De legende speelt in het Sevilla van de 16e eeuw. Het is de tijd van de inquisitie, kettens worden tot meerdere eer en glorie van God massaal verbrand. Dan verschijnt Christus en in zijn ogen stralen oneindige liefde en medelijden. Hij wordt onmiddellijk herkend door het volk, dat hem geestdriftig begroet. Maar de grootinquisiteur, een stokoude kardinaal, laat hem gevangenzetten wegens opruiing. De volgende nacht daalt de kerkvorst af naar de kerker en verwoordt zijn aanklacht. Waarom heeft Hij indertijd weerstand geboden aan de drie verzoeken van de duivel in de woestijn? Waarom veranderde Christus geen stenen in brood, waarom wierp hij zich niet van de tempel omlaag om zich door de engelen te laten redden, waarom versmaadde hij de macht over alle koninkrijken ter wereld? Want daarmee verwierp hij de drie middelen waarmee hij het volk gelukkig had kunnen maken: brood (materiële welvaart), wonderen (uitschakeling van het verstand) en macht (overdracht van de verantwoordelijkheid). Waarom liet Christus de mens vrij in zijn keuze tussen goed en kwaad, in zijn keuze hem al of niet te volgen? De mensen zijn immers, op een enkele uitverkorene na, niet sterk genoeg om deze vrijheid aan te kunnen. Hij heeft de mens zijn verscheurende twijfels, zijn innerlijke kwellingen, zijn schuldgevoelens gelaten. Hij liet de menselijke vrijheid prevaleren boven het geluk. Daarom moeten zijn plaatsvervangers op aarde zijn werk aanvullen en verbeteren, de mensen als een kudde gehoorzame schapen hoeden, hun de vrijheid ontnemen en daarvoor in de plaats wonderen, mysterie en gezag bieden. Dit doen zij, de kerkelijke gezagsdragers, niet voor zichzelf maar uit liefde voor de mensheid, opdat zij niet zal lijden. Zelf nemen zij de gehele last van het ongeloof op zich.

Vrijheid en verantwoordelijkheid

Al in mijn studietijd koos ik voor de combinatie van vrijheid en verantwoordelijkheid. Dat was mijn praktische invulling van het anarchisme. Mijn jeugd en studietijd waren een periode van grote vrijheid - eigenlijk ben ik meer opgegroeid dan opgevoed - en vanaf het begin van mijn werk als ingenieur zette ik mij vol in op de kant van de verantwoordelijkheid. Die vond ik in het sociale domein bij de stadsvernieuwing en later in mijn werk in Zuid-Amerika en Afrika. In Afrika kwam ik na de overwinning van de bevrijdingsbeweging op de Portugezen en daar leerde ik respect en eerbied hebben voor andere culturen.

Voor mij is verantwoordelijkheid belangrijker dan vrijheid, want vrij zijn was voor mij altijd iets natuurlijks. Maar is dat wel zo? Als je de bijbel leest dan is er in het Paradijs al sprake van de wens om vrij te zijn, van het niet bevoogd willen worden. Eva reikte naar het onbekende, maar was dat uit nieuwsgierigheid of rebellie? Wilde zij bevrijding of vrijheid?

Religie en revolutie

De religie is altijd duidelijk geweest in de beperkingen van de vrijheid: alles kan en mag binnen de condities van de kerk. De Hollanders rebelleerden vierhonderd jaar geleden tegen Spanje (gezag) en de Rooms en (religie), maar het bracht hen vooral de verstikkende macht van de dominees. Vrijheid van handelen was er enkel voor de koopman. Het volk gehoorzaamde het gezag van de kerk. De Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog van de dertien staten tegen de Britse overheerser lijkt veel op de bevrijding van de Hollanders van de Spaanse overheerser en Rome. Vooraf had in de kolonie Amerika de vrijheid van drukpers zijn bevrijdende en opruiende werk gedaan (pamfletten van Paine) en toen er een onpopulaire belastingmaatregel kwam sloeg de vlam in de pan. De Fransen kozen partij van de vrijheidsstrijders vanwege hun belangen in Canada en hun haat tegen de Engelsen. Zij leverden wapens en munitie voor de strijd en de vrede tussen de opstandelingen en Engeland met onafhankelijkheid voor de VS werd gesloten in Parijs. Rousseau en andere schrijvers voorzagen een glorieuze toekomst voor de vrije mens met de leuze voor vrijheid, gelijkheid en broederschap. Enkele revoluties later werd er halverwege de 19^e eeuw veel gedebatteerd over vrijheid, mede door de ontwikkeling van de wetenschap en de groeiende secularisatie.

Individuele vrijheid

In de twintigste eeuw hebben o.a. Hannah Arendt en Isaiah Berlin zich gebogen over het vraagstuk van de vrijheid. Voor Arendt betekent vrijheid een verlangen naar toegang tot de publieke ruimte en deelname aan publieke aangelegenheden, dus gehoord en erkend worden in het handelen.¹ Daarbij spelen de klassieken, de Grieken en Romeinen, een belangrijke voorbeeldrol met privileges voor hun burgers, al blijven die beperkt tot de *hommes de lettres*, zoals Socrates.²

Berlin maakt in zijn studies onderscheid tussen twee interpretaties van het vrijheidsbegrip, een negatieve en een positieve. Negatieve vrijheid is het domein waarbinnen men, niet gestoord door anderen, kan doen of zijn wat in zijn vermogen ligt. Dit is de kern van het klassieke liberalisme, afwezigheid van dwang door andere mensen. Alles mag zolang de ander er geen schade van ondervindt. Het systeem zorgt voor minimale wetten om het individu tot autonomie en bloei te brengen.

Door de kracht van ieder mens kan vooruitgang voor de persoon en de wereld worden bereikt.³

Berlin ziet als positieve vrijheid de mogelijkheid van mensen om gelijkwaardig samen te leven, vrij om zich te organiseren, keuzes te maken in verscheidenheid, verantwoording te nemen voor elkaar, in de vorm van solidariteit en zorg. Hierbij is dus geen knevelarij of autoriteit vanuit de kerk, de partij en de staat.

Ego en rationele vrijheid

De woorden positieve en negatieve vrijheid vind ik verwarrend. Ik zou in onze tijd liever onderscheid willen maken tussen de Ego vrijheid en de Rationele vrijheid. *Ego vrijheid* geldt vooral voor het individu. Die krijgt daarbij de kans om zichzelf optimaal te ontplooien, daarbij geholpen door wetten over privébezit, doodslag, opvoeding en een minimale verantwoordelijkheid voor de ander. Je kunt het vergelijken met de cultuur van de autosnelweg: je houdt je aan de minimale regels omdat daardoor de kans op ongelukken wordt verkleind, maar sociaal hoef je niet te zijn.

Rationele vrijheid is de verantwoordelijkheid voor elkaar, belasting betalen en uitgeven voor zorg, onderwijs, cultuur en veiligheid (sociaal en materieel). Hoe kan iemand anders over zijn ego vrijheden voor zelfontwikkeling beschikken wanneer er geen scholing en geen universiteit is? In een democratie wordt dat vastgelegd in wetten. ⁴Recht op en plicht tot onderwijs, volkshuisvesting, toegang tot sociale zekerheid, persvrijheid, veiligheid door de Staat met het monopolie op geweld. Wetten geven de burgers ook bescherming tegen de overheid middels een onafhankelijke rechtspraak, zie Urgenda vonnis. Gebondenheid middels wetten voorkomt veel kwaad, denk maar weer aan het verkeer. Mensen zijn egoïstisch. Daar is op zich niks mis mee, want het leidt tot grote prestaties die veel bewondering oogsten. Maar grenzen zijn zeker nodig. Trouwens ik heb in mijn leven vaak de woorden van Levinas aangehaald: 'Zorg goed voor jezelf opdat je voor anderen kunt zorgen'. Dat is volgens mij dubbel egoïstisch.

Houding en emotie, afhankelijkheid

De houding ten opzichte van de vrijheid kan een afhankelijke zijn of een onafhankelijke. Onafhankelijk en vrij past bij ieders opgroeien. Er komt een tijd dat je uitvliegt, op eigen benen gaat staan, de wereld intrekt, het vrije veld in. Je leven wordt uitgedrukt in selfies op je reis naar India of Thailand. Je solidariteit beperkt zich tot delen op de sociale media en verder is het ik erg druk (druk, druk). Daarbij bereiken de neo-mobielen bij lange na niet de stoïcijnse onafhankelijkheid van de boeddhistische monniken en kluzenaars.

Na de verlengde puberteit en jaren van onverschilligheid keren we terug op het oude nest, meestal bij familie. Wij kiezen voor eigen liefde, relaties, vrienden, werk, trouw aan familie, dankbaar voor je sociale en culturele relaties. Dan komen we in de afhankelijke vrijheid. We leven met en voor elkaar, en worden in ons eigen leven erkend door de ander. Ik denk dat dat voor veel van ons geldt. Het is de biologische component van de mens die van nature goed is.

Bij mijn zoektocht naar het goede in de mens, ben ik getroffen door Philippa Foot. Zij stelt dat er een natuurlijke goedheid is. Het is volgens haar heel simpel te verklaren wat 'goed' is, namelijk dat wat niet slecht is. Een plant groeit en bloeit, daar is niets mis mee en dat is goed. Een hand functioneert goed als deze geen spastische bewegingen maakt of een deel van een vinger mist. Een normaal kind is gezond, loopt, praat, speelt en heeft een relatie met andere kinderen: natuurlijk goed.

Naast de natuurlijke goedheid is er ook morele goedheid. Als iemand met gevaar voor eigen leven een mening geeft of een getuigenis aflegt, zoals journalisten, rechters en burgers in Colombia doen, dan is er sprake van een oprecht goede handeling en morele goedheid. Er is echter geen speciale goedheid aan een puissant rijkard die dertig miljoen aan een kindertehuis geeft.

De mens is van nature goed: niet iedereen is het hiermee eens. Bijvoorbeeld de mensen die zich beroepen op de Heidelbergse catechismus, waarin staat dat de mens geneigd is tot het kwade. Daarop is maar een antwoord: gaan staan en je bovenlichaam naar voren neigen. Daarmee laat ik zien hoe ik dat opvat: 'Je kunt alleen maar neigen tot het kwade als je in het goede staat.'

Juist het met elkaar leven geeft betekenis – vreugde – liefde aan het leven en deugden zijn nodig voor het leven met anderen. Ze zijn van belang voor de samenleving en het bijbehorende maatschappelijke verkeer. Dat zijn de zogeheten wij-deugden, zoals mededogen, tolerantie en rechtvaardigheid. Het praktiseren ervan leidt helaas niet altijd tot een prettige samenleving want bijvoorbeeld oorlogen, diefstal en geldgraaien zijn niet te voorkomen met deugden.

Naast de wij-deugden zijn er de ik-deugden. In de mens zit ook iets waardoor hij betekenis aan zijn leven wil geven, meer wil zijn dan de consumerende, arbeidende, vakantievierende vrijbuiters. Hij wil niet voor niets geleefd hebben.⁵

Vrije keuze voor groep en geborgenheid

Vóór de verlichting was je vooral onderdeel van een groep die geleid werd door Kerk en Kroon, soms met grof geweld (inquisitie), soms met liefde en gemeenschappelijke verhalen. De groep gaf erkenning, bepaalde je doeleinden en het succes van de groep straalde op en van je af. Met de Verlichting veranderde dat langzaam. In het Westen werd het individu op het schild gezet. Het 'ik' bepaalde het zelf wel. Veel van deze individuen werden alweer snel onderdeel van groepen, van liberalen, revolutionairen, socialisten, anarchisten en vooral van behoudende burgers. Daar zocht en vond men respect, waardering en erkenning. Je begrijpt elkaar en dat geeft het gevoel dat je in de wereld mag zijn, gezien mag worden.

Mensen zijn graag onderdeel van een groep en laten er hun individuele vrijheden voor staan. Men beeldt zich zelfs in dat eigen vrijheden en ideeën samenvallen met de groep. De erkenning van de groep lijkt zelfs in de versplinterde en individualistische samenleving nog steeds zeer belangrijk. De leden van de groep waar je je historisch, moreel, economisch en etnisch bij thuis voelt, kunnen je een groot gevoel van vrijheid geven. Misschien ook wel een bij-moeder-thuisgevoel, warm rond de kachel?

Veel groepen, ook minderheden, verlangen in de regel niet naar vrijheid van handelen of dezelfde kansen, maar eerst en vooral naar erkenning en niet te worden overheerst door vreemden. Persoonlijke vrijheden worden makkelijk opgegeven voor de eigen leiders en de successen die behaald worden. Als lid van de groep krijg je daar ook status, zoals bij het oranjegevoel als het Nederlands elftal wint.

Alexander Herzen schrijft in 1850: 'Het doel van het leven is het leven zelf'. In zijn benadering mag je geen levens vertrappen, geen misdaden tegen de ander begaan uit naam van toekomstige vrijheid, geluk, gerechtigheid. Vrijheid is in zijn visie alleen nastrevenswaardig om wat het voor het individu zelf, en niet omdat de meerderheid dat wil, want de mensen willen over het algemeen geen vrijheid. Herzen valt Rousseau aan wanneer die zegt dat mensen geboren zijn om vrij te zijn. Als je dat beweert, zeg je eigenlijk 'vissen worden geboren om te vliegen en altijd zwemmen ze maar'. Herzen vervolgt met 'De vriend van het Vissendom zal zeggen dat het skelet van een vis er duidelijk op is aangelegd om ledematen te ontwikkelen

tot poten of vleugels; hij zal u botjes laten zien die nergens voor dienen en die op rudimentaire poten en vleugels wijzen; tenslotte zal hij verwijzen naar de vliegende vissen, die in feite laten zien dat het Vissendom zo niet streeft naar het vliegen, dan toch in elk geval het soms kan'. Volgens Herzen houden de meeste mensen niet van vrijheid. Ze gaan liever door in de oude sleur en dragen het juk, dan dat zij het enorme risico van een nieuw leven op zich nemen.

Dat zegt de denker en belever van de opstanden in Parijs in 1848. Hij rook het bloed, zag de doden en vooral de moordende reactie van de burgerklasse: nette mensen die bloeddorstig werden omdat de revolutie hun zekerheden afpakte.

Naar mijn mening kiest het overgrote deel van de mensheid eerder voor geborgenheid dan voor vrijheid. Overigens hoeft de individuele vrijheid voor andere mensen dan niet te onderdrukken.

Na de armoede de consumptie

In de roerige 19de eeuw dachten veel denkers na over vrijheid, schreven pamfletten, namen elkaar als anarchisten, liberalen, socialisten, communisten op de korrel en probeerden de geest rijp te maken voor ommekeer, voor revolutie. Daarna zou alles beter worden. Veel denkers betoogden dat vrij van armoede, vrij van gebrek en vrij van angst voor de dag van morgen noodzakelijk waren. Pas dan was algemene ontwikkeling mogelijk, gloorde de dageraad van de nieuwe maatschappij. Over het algemeen blijkt uit de geschiedenis dat de mensen niet willen veranderen. We zijn blij dat we ergens staan en onze eigen weg van ontwikkeling afgelegd hebben. De Europese democratieën stappen niet af van het neoliberale marktdenken, al kan objectief worden vastgesteld dat dat de samenleving aantast. Het cement is weg zeggen optimisten en de realisten zeggen dat het gesloopt is door de privatisering.

Stiglitz reserveert in zijn laatste boek *Winst voor iedereen* het grootste deel aan 'De weg kwijt'. Uit de analyse blijkt dat op veel verschillende terreinen de neoliberale economie de middelklasse wurgt. Meer ongelijkheid, meer discriminatie, stijgende superwinsten, globalisering en handelsverdragen, de banken die na de financiële crisis vrij uitgaan. Nieuwe technologie die private partijen superwinsten geeft en de mensen als data informanten behandelt. Trump krijgt natuurlijk een veeg uit de pan maar Stiglitz kan niet aangeven wat acht jaar Obama, zeker tijdens de bankencrisis, voor democratische zegening was. Hij geeft nog een kort wensenpakket voor herstel van de democratie en een fatsoenlijk bestaan voor iedereen, maar je voelt dat dat wensen blijven.... Rutte zou er zo zijn handtekening onder zetten. Systeemwijzigingen zijn in onze democratie moeilijk, zo niet onmogelijk.

Aan de andere kant zijn de wonderen de wereld niet uit. Wie had durven denken dat de Sovjet-Unie instortte zonder kernoorlog, iets waar iedereen in de zestiger jaren toch redelijk bevreesd voor was. Ook heeft de sigarettenlobby niet kunnen voorkomen dat het roken nu bijna verboden is. Maar veel vaker blijkt dat we de materiële vooruitgang niet willen opgeven. De vrijheid van consumptie is het hoogste goed en ik denk dat vrijheid voor het individu daarbij vergeleken een teer bloemetje is.

In China geldt dat wat je voelt, denkt en hebt, grotendeels bepaald wordt door de samenleving. Het individu is daarin een belangrijk radartje, maar geen losse cel. De bevoogding door de partij wordt dan niet gevoeld als despotisme maar als noodzakelijke structuur, als de ruggengraat van de samenleving. Men beleeft na de vernedering, armoede en terreur onder Mao heden ten dage een grote economische vooruitgang. De resultaten liegen er niet om en zijn om trots op te zijn. Als dat geen erkenning en status geeft aan partij, groep en land, wat dan wel. De reële

verbetering die bereikt is onder de grote zon van de Partij geeft de gemiddelde Chinees nog minder reden om van zijn geliefde paternalistische (despotische) systeem af te stappen. Ik verwacht dat CPCXI in China de uitspraak van Kant 'van het kromme hout van de mensheid nooit iets rechts gemaakt kan worden' gaat ontkrachten. Ik denk dat ze er miljoenen luciferhoutjes van weten te maken, allemaal in het gelid.

De mensen in Hongkong hebben een andere geschiedenis, dus daar zal iets meer begrip zijn voor het vrijheidsideaal en bestaan grote zorgen voor de naderende CPC-dictatuur.

De houding ten opzichte van vrijheid en repressie is van belang voor kunstenaars die vrij en blij naar China reizen, het land waar alles kan en niks mag. Waar massaal wordt geproduceerd voor de consument, maar de Tibetanen en Oeigoeren kennen de andere kant van de medaille, de repressie door het dictatoriale regime.

Azië is ver weg, dichterbij in ons vrije Westen voel ik dat de vrijheid wordt ingeperkt. Enerzijds door de staat, in naam van veiligheid en bestrijding van terrorisme, en anderzijds door de Big Tech, die onze aangeleverde data beheersen en uitbaten.

Het vrijheidsideaal in het westen is van recente datum. Ook hier groeide de individuele vrijheid en democratie zeer langzaam, het mannenkiesrecht kwam pas honderd jaar na de Franse revolutie, het vrouwenkiesrecht nog later.

Nu en straks

De vrijheden in repressie landen zijn bekend. Afhankelijk van de toevallige machtshebber of dictator wisselt het in de tijd, maar Saoedi-Arabië, Iran, Noord Korea, China en Rusland zijn redelijk consequent in de onderdrukking. Ook onder de parlementaire democratieën zijn er slechte voorbeelden zoals Polen, Hongarije, Turkije en de VS. Tel daarbij ook nog het misbruik van belastinggelden door politieke profiteurs die als miljardair gekozen worden of multimiljonair worden als president. In het democratisch systeem worden stemmen gekocht of worden door populistische zaken beloofd die ten koste gaan van de vrijheid van minderheden.

In vrijwel alle landen worden, met het argument van terreurbestrijding, burgers in het oog gehouden en de privacy beknot. En dat is toch een belangrijk vrijheidsrecht. Cartoons worden in belangrijke bladen niet meer gepubliceerd en cabaretiers praten met meel in hun mond.⁷ Je merkt een groepsdruk naar conformiteit en gebrek aan afwijkende standpunten op links. Rechts wordt mainstream en daar is 'geweld' de enige afwijking die (nog) veroordeeld wordt. Al wordt dat zelfs goedgepraat, zoals bijvoorbeeld rond oudjaar en de tractoren op Malieveld. Liberaal links houdt dan de mond, omdat men niet in het rechtse kamp wil belanden. Links is toch van de soort dat alles moet kunnen, denken en zeggen. Dat zwijgen en wegstijven geldt ook voor de kritiek op de vrouwenonderdrukking bij de Islam én bij de SGP. Daar willen progressief liberalen niet te veel over zeggen, want dan hoor je bij het ultrarechtse kamp.

Ik ben van mening dat je een hoofddoek opdoet als je op bezoek bent in Iran. Je past je aan uit respect voor de cultuur. Je hoeft er niet heen. In Nederland moet je ook respect hebben voor de cultuur en de grondwet. De onderdrukking van de vrouw hoort daar niet bij. Verder is de cultuur in Nederland zo divers dat je snel een religie, kaartclub of motorbende kunt oprichten. Of een school, met behulp van art.²³

In de nabije toekomst zie ik voor het tere plantje van de vrijheid een bedreiging doordat elk individu gecontroleerd wordt door camerabeveiliging in de publieke ruimte of door facebook/google die je op de telefoon volgen.

Binnen tien jaar wordt de privacy door het (Chinese) softwaresysteem bij ons geschonden en treedt er een soort zelfcensuur op. Gewoon een beetje je mond houden, misschien zoals gebruikelijk was in Oost-Duitsland: op de volkstuin kun je onafhankelijk denken of in het atelier van de kunstenaar, maar in de publieke ruimte houd je je koest. Af en toe mag je voor een klimaatprotest massaal de straat op en voel je je weer positief onderdeel van de groep.

Vrijheid wordt opgeofferd aan geluk en wellicht schrijf ik over tien jaar een essay over de oorsprong van het geluk. Waar komt in hemelsnaam het idee vandaan dat mensen basaal recht hebben op geluk? Zelf denk ik op dit moment dat geluk louter toeval is en zeker geen doel van het leven, maar je zult zien dat de Happeez-filosofietjes populair worden, Mac-Monkey.

De Russische componiste Sofia Goebaidoelina zei in 2002 bij de opvoering van haar religieuze kunstwerk Johannes Passion door Gergjev: 'Een mens kan zich zeer religieus voelen en in de kerk niet thuis voelen. Dat respecteer ik meer dan het omgekeerde. Mensen die in de kerk vroom lijken maar buiten schelden, schimpen en hun naaste niet liefhebben. Ik ben een religieus mens en ik begrijp het woord religie in de letterlijke zin 'Religio', dat wil zeggen herstel van de inbinding van het 'legato' in het leven. In deze tijd hebben veel mensen de religiositeit verloren en dat zal ertoe leiden dat de doorsnee mens langzaam de tweede dimensie van het leven verliest. Dan zal werkelijk alles draaien om geld verdienen, uiterlijk en andere oppervlakkigheden en de mens zich terug ontwikkelen tot een aap. Ja een aap'.

Rechtstaat en de vrijheid om vrij te zijn

Mijn vraag is of kunstenaars er verstandig aan doen om in China te werken. En die kwestie geldt natuurlijk ook voor Saoedi-Arabië, Rusland, Turkije, etc.⁸

Als westerling ben je zelf natuurlijk redelijk beschermd door je ambassade, paspoort en visa en gevrijwaard van gevangenis, opsluiting en andere narigheid. Op zijn ergst word je teruggestuurd met het vliegtuig. Voor het fatsoen kun je, omdat je te gast bent, in spannende momenten je mond houden, wegstijven, je mening tot thuis bewaren. Dat doen de werknemers van banken en bedrijven ook en hun bazen - de kooplieden - corrumperen zich liever met een regime dan dat ze kritiek uiten. De koopman houdt zijn mond en doet zaken. Het gezegde luidt: 'Geld wat stom is, maakt recht wat krom is'. Voor een financieel voordeeltje accepteert je onrecht. Als je voor de kunstproductie naar zo'n land gaat kom je in een lastige spagaat. Enerzijds ben je aangetrokken door avontuur - de kansen die het biedt voor je c.v. - de ontwikkeling van je geest en werk - het optimisme van de mensen - de vriendelijkheid - het geloof in de vooruitgang. Anderzijds heb je op de website van Amnesty gelezen over de actuele situatie. Zelfs op het gecensureerde Facebook tref je nieuws over moorden, verdwijningen en duizenden gevangenen zonder proces. Heb je principes en blijf je er trouw aan? Wordt er een grens overschreden? En waar ligt jouw grens?

In de meeste culturen bestaat er wel minimale rechtszekerheid: het verbod op moord en diefstal, de plicht tot eerlijke behandeling en de bescherming van de zwakken tegenover de machtshebbers.

De universele verklaring van de rechten van de mens somt rechten en vrijheden op:

Vrijheid van geweten en religie,

Vrijheid van meningsuiting met een verbod op racisme en haatspraak

Vrijheid van vereniging, vergadering en kiesrecht voor mannen en vrouwen

Recht op eerlijke rechtspraak met verbod op willekeurige arrestatie

Recht op politiek asiel en vluchtelingen hebben recht op bescherming

Rechten op de minimumvoorwaarden voor welvaart en welzijn.

Vinden we hierin de ondergrens?

Meelopen of standpunt innemen

Onder terreur zijn er veel meelopers en laten we daar in de geest van Vasili Grossman niet te hard over oordelen. In *Alles Stroomt* verhaalt hij over de meelopers tijdens de terreur door Stalin. Hij doet dat vol mededogen en liefde voor de kleine mens. Zijn standpunt werd ook bepaald door eigen ervaringen. Tot ver in de vijftiger jaren probeerde hij zoals veel Russen, zo goed en kwaad mogelijk te leven onder het juk van de terreur. Ze kijken en duiken weg. Uit lijfsbehoud zwijg je, kijk je weg, duik je een beetje onder. Voor velen was de grote oorlog tegen het fascisme een soort bevrijding maar daarna kwam Stalin toch weer terug met zijn terreur. Grossman liet pas aan het eind van zijn leven zijn beschermende oogkleppen vallen, en daardoor overheerst in zijn geschriften het mededogen. Hij heeft geen begrip voor de daders maar er is wel erkenning voor het handelen van de kleine mens (die we allen vaak zijn).

In de huidige tijd zullen er in de dictatoriale landen ook meelopers zijn, wegkijkers die niet actief mee doen. Want hoe moet je je verhouden tot de terreur. Hoe kun je in China, Rusland of Saoedi-Arabië ontsnappen aan de macht. Ja, emigreren, maar voor dissidenten zijn de grenzen behoorlijk gesloten.⁹

Journalist Ahmed Altan zit levenslang vast in Turkije en Ma Jian is een Chinese schrijver-dissident die waarschuwt voor onze naïviteit. Ai Wei Wei is nu balling in Berlijn en in 2018 werd een Chinees met een Zweeds paspoort uit de trein gehaald in China. Hij reisde met twee Zweedse diplomaten, en zit sindsdien in de gevangenis. Omdat de Zweedse pers achter deze gevangene staat, worden journalisten en regeringsleiders actief bedreigd door de Chinese ambassadeur. Er worden Chinese handelsmissies afgezegd, en dus lijdt de koopman mee met de verstoorde relaties.

Ik stel niet voor dat we de culturele banden met alle dictatoriale landen verbreken, want daar helpen we de vrijheidslievende en waarheidszoekende krachten in die landen niet mee.

Wel is het voor mij de vraag of kunstenaars hun bijdrage zou moeten leveren, zonder op een respectvolle manier lastige kwesties aan te snijden met de mensen die je ontmoet. Minimaal lijkt me dat je geen censuur op je werk moet accepteren. Je bent gevraagd als westerse kunstenaar en daar hoort autonomie en vrijheid bij en dat moet je onbevreesd tonen in zo'n land, zonder onbeschoft en bot te zijn. Men vraagt geen Nederlandse kunstenaar voor vakmanschap want ambachtslieden heeft men zelf genoeg. Men nodigt je juist uit vanwege je autonomie, oorspronkelijkheid, creativiteit en alle andere dingen die men in China wil leren, kopiëren en te gelde maken. In China is men sluw genoeg om regelmatig beeldende kunstenaars als groep uit te nodigen, want in de groep heerst vaak een zekere conformiteit, een cultuur van niet te moeilijk doen. Ook worden kunstenaars vaak uitgenodigd voor productie in een Biënnale. Dat is slim, want kunstenaars zijn gewend om zich te schikken, als het werk maar getoond wordt. Schrijvers hebben het wat dat betreft moeilijker – er zijn veel meer dissidenten onder hen. Zij hebben te maken met de verminking door de vertaler/censuur. En ja, dan is het jouw ruggengraat tegenover de zeventig jaar oude ruggengraat van de CPCXI.

Ik denk dat het standpunt - meelopen of niet - vooral geoefend moet worden. Een mening of idee hebben is eenvoudig, maar in hoeverre blijven principes en idealen overeind in de praktijk. Hoe blijf je er trouw aan en waar ligt je grens? Wie voor het eerst met moeilijke keuzes en grote consequenties wordt geconfronteerd, moet uit de comfortzone komen van de makkelijke mening. Je moet dan kiezen voor wat je zegt, 'daders des woords' zijn. Juist die afweging is een persoonlijke zaak, want je doet water bij je eigen wijn. Kun je na zo'n beslissing nog in de spiegel kijken en

vreugde scheppen in wie je ziet/ontmoet. Bij de beslissing om wel te gaan, kan ook een pakket met voornemens geformuleerd worden. Ik ga maar wil wel en laat niet..... Het is verstandig om die voornemens met iemand in je omgeving of openbaar te delen, om na afloop te evalueren wat er van terecht kwam. Ook kun je vooraf al je ondergrenzen aangeven, bijvoorbeeld niet naar China zo lang men Hong Kong met terreur onderdrukt, of niet zodra men Taiwan bezet.¹⁰

Verrassing als besluit

Het lezen van boeken over vrijheid leverde mij vele verrassingen op. Ik verbaasde mij erover dat individuele vrijheid zo'n teer plantje is, eigenlijk nog maar net ontsproten. Bij sommigen zal het wel voelen als een struik maar voor de meeste liefhebbers van de vrijheid is het een teer plantje.

Natuurlijk heeft de financiële onafhankelijkheid het de westerlingen wel gemakkelijker gemaakt om zich vrij te voelen. Dan kan het teer plantje beter bloeien, maar van echte groei zal geen sprake zijn. De economische vooruitgang levert veel op, maar vooral veel consumptie.

Naar mijn mening maakten veel filosofen, schrijvers en politici dan ook de vergissing dat met het verminderen van de armoede de verheffing vanzelf zou volgen en dat de massa de weg zou inslaan richting individuele vrijheid met ontplooiing/ontwikkeling en culturele nieuwsgierigheid. Dat is een misgedachte, want het zou betekenen dat een in armoede verkerend individu geen vrijheidsidealen zou hebben. Vrijheidsidealen zijn individueel en komen meer voort uit je karakter dan uit je materiële positie. De veerman van Herman Hesse is daar een goed voorbeeld van. Hij was een eenvoudig en wijs iemand die de vrijheid liefhad. Ook nu zijn er mensen met heel weinig geld die voldoende moreel besef hebben om opdrachten en prijzen te weigeren als dat ten koste gaat van hun persoonlijke principes en vrijheid.

Een ander belangrijk leerpunt tijdens mijn leestocht was dat bevrijding maar bitter weinig te maken heeft met vrijheid voor het individu. Bevrijding levert meestal nieuwe machtshebbers op want mensen en structuren veranderen niet snel. Ik heb dat van dichtbij meegemaakt in Nicaragua waar de Sandinisten dictator Somoza verdreven, maar waar vervolgens voor het gewone volk weinig ten goede veranderde. Inmiddels is het daar weer net als vroeger: tegenstanders van het regime worden vermoord onder leiding van sandinist Ortega.

Dit is ook de grote teleurstelling van mensen die in het (socialistische) verzet zaten tijdens de tweede wereldoorlog in Nederland. Na de bevrijding kwamen de oude partijen gewoon weer terug, restaureerden hun gezag en gingen in Nederlands-Indië verder met uitbuiten van de kolonie en vermoorden van vrijheidsstrijders.

Maar het meelopen met de moderniteit, de nieuwe trend is geen recent modeverschijnsel. Het zit diep in de mens want als velen een kant opgaan, schoorvoetend of enthousiast, lopen er steeds meer die richting uit. Zo was het met het fascisme in Duitsland, de liefde voor het moderne Amerika erna en het geloof in de zegeningen van de markt en het neoliberalisme nu. Je kunt het Kok, Bos, Dijsselbloem en Samson kwalijk nemen maar zij deden wat de teneur was en waaiden als goede politici met de wind mee.

Wij lopen nu allemaal vrolijk mee met de gedachte aan vrijheid voor alles en iedereen. Maar let wel op dat de kleine mens blijft bestaan en dat hij wraak zal nemen als hij zich miskend voelt door de andersdenkenden en stadse fratsen. De terreur van de publieke opinie maakt alle intellectuelen, vrijdenkers, rechters, wetenschappers, journalisten, *gutmenschen* verdacht en de reactie van de verongelijken zal gewelddadiger zijn dan we ons nu met 75 jaar vrede en welvaart

kunnen voorstellen. De banaliteit van het kwaad vernietigt de persoonlijke vrijheden en het fatsoenlijk omgaan in het samen leven in pluraliteit.

Door het nadenken en lezen groeide mijn verbazing over de onwil/onmacht van het merendeel van de mensen, wijzelf, om te veranderen. Het verlangen om vrij te zijn is slechts voor enkele individuen van grote waarde. De meerderheid voelt wel een lichte aandrang om echt vrij te zijn maar kiest – gedwongen of vrijwillig – tot aanpassing aan de norm, de groep en laat de vrijheid om vrij te zijn aan de ander.

Herzen formuleerde het als volgt: 'Je kunt de vissen niet verwijten dat ze niet kunnen vliegen, want al sinds hun ontstaan zwemmen ze'. Dat men in repressieve landen de andersdenkenden opsluit, vervolgt, vermoordt, is mede het logische gevolg van het feit dat de meerderheid van de bevolking dat enigszins begrijpt (de banaliteit van het kwaad) of niet actief afkeurt. Tijdens onze repressieve oorlogsjaren keken onze ouders en grootouders over het algemeen weg bij het arresteren en afvoeren van de Joden. Of sloegen er een voordeeltje uit. Weinigen zaten in het verzet en organiseerden de onderduik van de Joden.

De vrijheid voor het individu is nog maar recent ontdekt, een streepje op de tijdschaal van de ontwikkeling van de homo sapiens. En de vooruitzichten zijn niet gunstig. Ik verwacht eerder minder dan meer kans om vrij te zijn. Democratie, communisme en islam werken eensgezind met het kapitaal samen om de mens te leiden naar de vrijheid voor consumptie en genot. Ik verwacht dat Hapiness en Mac-Monkey over niet te lange tijd de norm zijn. Voor sommigen – kunstenaars, wetenschappers, vrijdenkers – zal er wat ruimte zijn om af te wijken met bescherming van wetten en grondwet, maar het wordt een gemarginaliseerd en gevaarlijk bestaan. In veel landen word je als onafhankelijke vrijdenker, net als Pussy Riots nu in Rusland, continu bespied, gevolgd, geïntimideerd met willekeurige arrestaties. Het is bewonderingswaardig dat vervolgte mensen de wil tot vrijheid en het vrije handelen volhouden. Aan hen draag ik dit essay dan ook op.

Rotterdam, 25 februari 2020
Arie Jaap Warnaar

¹ Hannah Arendt onderscheidt twee typen van leven: het *vita activa* en het *vita contemplativa*. In de traditionele filosofie wordt het contemplatieve, beschouwende leven hoger geschat dan het actieve leven. Arendt vindt echter dat het actieve leven wordt ondergewaardeerd. Binnen het actieve leven onderscheidt Arendt drie elementen: arbeiden, werken en handelen. *Arbeiden* zorgt voor alles wat nodig is om het menselijk organisme in stand te houden. Het zijn bezigheden gericht op het behoud van de gezondheid en op het dagelijks leven. Dat onderdeel heeft betrekking op de plichten en verantwoordelijkheden. *Werken* is een activiteit die de directe behoeftebevrediging overstijgt. Je bouwt bijvoorbeeld een huis of je maakt een kunstwerk. Hiermee kun je laten zien wát je bent. Het is het scheppen, het dienen van je talenten. *Handelen* is de activiteit die zich tussen mensen voltrekt, hier kun je laten zien wíe je bent in vrijheid en met rechten. Tijdens je leven bouw je dan al doende 3 soorten kapitaal op. Het economisch kapitaal bestaat uit geld, aandelen, huis, pensioen. Het cultureel kapitaal zit in opleiding, kunst en dingen die je opgebouwd hebt en nalaat voor de gemeenschap. Ik zeg altijd: het zijn de kleine monumentjes die ingelijst op de schoorsteenmantel staan en die in de herinnering geroepen worden bij de begrafenis. Het sociaal kapitaal is voor veel mensen kinderen en kleinkinderen, de vriendenkring, maar ook de brede omgeving van onder andere sportclubs, verenigingen, besturen. Alles waar met liefde, aandacht en trouw is geïnvesteerd.

² Vrijheid was er voor de groten der aarde: Spinoza, Shakespeare, Montaigne, de Mandeville, Lord Byron etc. Voor 99% van de mensen stond de wens om vrij te zijn in de schaduw van hun reële angst voor armoede en gebrek. Bertold Brecht zei het al: "Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral". Het is voor mij de vraag of de moraal dan vanzelf komt. Die liet de mens vroeger al graag aan de religie over. De mens zal toch eerder tv, vakantie en sport verkiezen om zijn nieuwsgierigheid, verbazing en behoefte aan transcendentie te vullen en het vrije willen richt zich tot aankopen via de Consumentenbond. Moraal en ethiek worden moeizaam aangeleerd. Niet voor niets schreef Louis Paul Boon aan het einde van zijn *Mijn Kleine Oorlog*: "Schop de mensen tot zij een geweten krijgen".

³ Overigens is vrijheid voor het individu niet het enige criterium waarbij bloei tot stand komt. In China werd al voor de middeleeuwen buskruit, kompas en drukkunst uitgevonden. Van de humanist Erasmus en van onze Gouden Eeuw kunnen we leren dat economische vooruitgang en bloeiende cultuur ook in door religie gereguleerde staten tot bloei komen. Kennis en ideeën ontwikkelden zich ook in de 18^e eeuw, wetenschap ging vooraf aan de verlichting en was niet alleen een gevolg daarvan. In het huidige China zien we grote creatieve bloei en de Sovjet-Unie schoot als eerste een mens de ruimte in.

⁴ De rationele vrijheid levert wetten die ook verplichtend en beperkend zijn en om deze redenen niet populair in het Angelsaksische denken zelfs van grote geesten als Berlin en Arendt. Zij hadden persoonlijk ervaren wat de gevolgen waren van totalitaire regimes in de Hitlertijd en de Sovjet-Unie. Arendt was op de vlucht voor de nazi's in de VS aangespoeld en daar staatsburger geworden. Na de bestudering van de grondwet werd zij overtuigd republikein, nota bene in een tijd dat de republikein Mc Carthy op heksenjacht was tegen alles wat progressief was. Berlin was in mei 1945 reeds in Leningrad en sprak daar met Achmatova. Hij ervaarde de gevolgen van Stalinterreur en pleitte daarom sterk voor de vrijheid van en voor het individu.

⁵ Verder is het in de VS, Hongarije, Polen, Turkije etc. veel erger dan we beseffen omdat men daar de rechtstaat uitholt met snelle benoeming van ultraconservatieve rechters. In de VS worden die actief ingezet om grenzen van het ingewikkelde kiessysteem zo te wijzigen dat republikeinen winnen en dat grote groepen niet mogen/kunnen stemmen. Mitch McConnell is daarbij de kwade genius die onder de rook van twittergenie Trump het graf delft voor de democratie door de republikeinse verlanglijst van minder belasting, minder overheid en foute rechters uit te voeren.

⁶ De ondeugden zitten ook in de natuur van de mens. Wanneer iemand ondeugd begaat, ondeugend is, noemen wij hem een deugniet. De deugnieten in de samenleving hebben duidelijk besef van het feit dat zij afwijken van de norm, van de deugden. Zij voelen en weten dat. Maar zij vinden het vaak leuker om ongehoorzaam te zijn en reacties uit te lokken met een glimlach om de lippen en zelfspot in de ogen. Ondeugden als (een lichte vorm van) egoïsme, verlangen en wellust kunnen ook leiden tot mooie prestaties in bijvoorbeeld de sport of de kunst. Het klinkt misschien vreemd, maar zonder ondeugden was de vooruitgang langzamer gegaan. Onze voorouders hebben de wereldzeeën niet bevaren om kennis van de natuur en wetenschap te vergaren. Ze waren op zoek naar vissen, grondstoffen en handel, naar buit waarvoor ze zeker niet te veel wilden betalen.

⁷ Charlie Hebdo waarschuwt anno 2020 voor de nieuwe vormen van censuur. 'Gisteren zeiden we "shit" tegen God, leger, kerk en staat. Vandaag moeten we leren om "shit" te zeggen tegen tirannieke verenigingen, navelstaarders, bloggers die ons op de vingers tikken als kleine leraren', schrijft hoofdredacteur Laurent 'Riss' Sourisseau. Oud-medewerker Patrick Pelloux stelde dat in Frankrijk inmiddels 'een vorm van zelfcensuur' heerst rond de (politieke) islam. Het is niet alleen religie maar ook de 'gele-hesjes-beweging'. De oorlogsfotograaf die de demonstraties versloeg, stond verbaasd over het geweld van zowel politie als demonstranten. 'We krijgen het gevoel de zondebok te zijn van al deze mensen'. Uit journalistieke hoek klinkt ook kritiek op het beleid van president Macron, dat er volgens sommigen op gericht is journalisten de mond te snoeren. Volgens Charlie Hebdo zijn terroristen heel erg maar het ergst zijn de lafhartigen die duiken en toegeven al voor ze bedreigd worden.

⁸ Dezelfde moeilijke vraag heeft ook een *embedded journalist*, ingekapseld in het systeem. Ter wille van mooie plaatjes en praatjes laat hij zich inkapselen, voorlichten door de militairen. Dan is het logisch dat je pas na tien jaar een echte rel krijgt over burgerdoden bij een bombardement. In Vietnam waren de journalisten er sneller bij met hun berichtgeving, maar in die tijd erkende de regeringen het begrip vrije pers wel en *embedded* niet. Je hoeft je bij een *embedded journalist* niet af te vragen of hij solidair is aan de groep waarmee hij gevaar beleeft of aan het vrije woord.

⁹ In de NRC stond in januari 2013 een artikel over de dood van Aleksander Dolmatov, een activist van een politieke partij die oppositie voerde tegen president Poetin. Hij pleegde zelfmoord in een Nederlandse politiecel. Hij was juni 2012 uit Rusland gevlucht in de hoop in Nederland politiek asiel te krijgen. Toen zijn aanvraag werd afgewezen, benam hij zich het leven - de enige uitweg die hij zag om niet te worden uitgezet en in Rusland in de gevangenis te belanden.

De zaak Dolmatov is een voorbeeld van de gevolgen van de protesten in 2011 en 2012 tegen het regime van Poetin. Het roept vragen op over hoe het Westen met mensenrechten omgaat. Het Westen dat ooit talloze dissidenten uit de Sovjet-Unie onderdak bood, maar nu veel minder gastvrij is voor vervolgd. In plaats van in West-Europa, Amerika en Israël zoeken dissidenten van tegenwoordig hun toevlucht tot voormalige Sovjet-republieken, hoewel hun veiligheid daar niet is gegarandeerd.

¹⁰ Bij de lastige keuze tussen trouw aan je eigen vrijheid of meewerken aan een dictatoriaal regime, kun je onderzoekend te werk gaan. Lees over de mensenrechten in zo'n land en de recente ontwikkelingen. Kijk hoe vol de gevangenissen zitten, waar de dissidenten wonen, etc. Dan krijg je al snel een idee - zonder weg te kijken - hoe erg het is. En stel jezelf de vraag hoe het zou zijn als die opgesloten of vermiste dissident je moeder of broer zou zijn. Wat zou dan het antwoord zijn op je vraag?

Natuurlijk kun je je ook afvragen waarom je een moreel wezen zou moeten zijn. Heb je hierover wel principes en standpunten of slechts een makkelijke mening. Vrolijk en fruitig kun je dan als de koopman de wereld over om handel te drijven met je kunst. Rem Koolhaas en dochter Charlie zijn zulke globalisten met de lijfspreuk - geld wat stom is maakt recht wat krom is. Zij zien Dubai met 95% immigranten (toeristen, criminelen en werkers) als het voorbeeld van geslaagde immigratie waar je in onverschilligheid naast elkaar existeert. Charlie publiceert een fotoboek over multiculturele ontspanning en zegt bij Mondo op 9 februari dat zij 8 jaar in Rotterdam woont en dat daar hoofddoeken verboden zijn. Hoe blind ben je dan als fotograaf en hoe stom maakt geld?